

**ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՄԱՐԱՇԻ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐՈՒՄ
ՀԱՄԻԳՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՑ ՀԵՏՈ (1896-1909 թթ.)**

Բանալի քառեր՝ Մարաշ, Կիլիկիա, կրթություն, ուսում, որբեր, որբանոցներ, միսիոներներ, Համիդյան կոտորածներ:

Հողվածը նվիրված է համիդյան կոտորածներից հետո Մարաշի որբանոցների կրթական կյանքի կազմակերպմանը հայ և օտարազգի մարդասերների և մարդասիրական կազմակերպությունների կողմից: Անդրադարձ է կատարվում հայկական, անգլիական և գերմանական որբանոցների լուսավորական ու կրթական հաջողություններին: Ներկայացնելով Մարաշի որբանոցներում ապաստանած երեխաների կրթական կյանքի հնարավորինս համապարփակ ուսումնասիրությունը՝ առանձնացրել ենք հայկական, անգլիական և գերմանական որբանոցներում իրականացվող կրթական ծրագրերի նշանակությունը սաների կյանքում: Հենվելով սկզբնաղբյուրային և օժանդակ գրականության վրա՝ հողվածը փաստում է, որ հայկական որբանոցների հիմնումը բավական բարդ գործընթաց էր, և միանգամայն հասկանալի է, որ անհրաժեշտ միջոցների բացակայության պայմաններում, որքան էլ մեծ լինեք ցանկությունը հայ որբերին արժանավայել կրթություն տրամադրելու, հոգածության, խնամքի համար, այնուամենայնիվ, գումարի պակասը պետք է սահմանափակեր այդ հնարավորությունները: Եվ թերևս դա էր պատճառը, որ հայկական որբանոցները չէին կարողանում երկարատև գործունեություն ծավալել: Դրանով է պայմանավորված հայկական որբանոցների գործունեության մասին տեղեկությունների սակավությունը: Այս պայմաններում, բնականաբար, մեծ էր օտար մարդասերների ներդրումը, որոնք լրացրեցին, օժանդակեցին և արեցին հնարավոր ամեն ինչ հայ որբերի կյանքը բարելավելու ուղղությամբ:

**Մարաշ քաղաքի ու գավառի հայ բնակչության թիվը.
համիդյան կոտորածները Մարաշում**

Մարաշն Օսմանյան կայսրության հայաշատ կենտրոններից, ինչպես նաև Կիլիկիայի կարևորագույն ու հարուստ քաղաքներից մեկն էր, որը հանդիսանում էր Հալեպի նահանգի Մարաշ գավառակի կենտրոնը: Մինչև 1911 թ. ընդգրկված էր Հալեպի վիլայեթի կազմում, որից հետո առանձնացվում է և դառնում առանձին գավառ (սանջակ)¹: Մարաշի սանջակն արևելքում սահմանակից էր Խարբերդի վիլայեթին, հյուսիսում՝ Սերաստիայի, արևմուտքում՝ Ադանայի վիլայեթներին, իսկ հարավում՝ Հալեպի նահանգի նույնանուն գավառին՝ ընդգրկելով 18.405 քառ. կմ տարածք²: 1890 թ.

1 Միհրան Մինասեան, «Անտիպ փաստաթղթերի կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Մարաշի հայութեան իրավիճակին մասին», *Հանդէս Ամսօրեայ*, հունվար-դեկտեմբեր, 1-12 (2017), 306:

2 Ռուբեն Հ. Գասպարյան, «Կիլիկիայի հայ բնակչությունը և վարչական բաժանումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 1-2 (2011), 28:

Մարաշի գավառը բաժանված էր 5 գավառակի (5 սահիե, 552 գյուղ)³, իսկ 1905 թ. հրատարակված «Սալնամեի Դեկլեթի Օսմանիկ» պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ սանջակի կազմում էին Մարաշի և Նրա ենթակա Ջեյթունի, Ալախթանի, Անտերունի և Փազարճըզի գավառակները՝ գյուղախմբերով և գյուղերով⁴:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Օրմանյանի 1912 թ. վիճակագրական տեղեկությունների համաձայն՝ Մարաշի թեմում (այն իր մեջ պարունակում էր Մարաշի, Ալախթանի և Փազարճըզի գավառակների տարածքը) հայ բնակչության թիվը հասնում էր 37.500-ի, Ջեյթունում՝ 21.000-ի, Ֆրնուզում՝ 7.000-ի: Գավառի 178.000 բնակիչներից 65.000-ը հայեր էին⁵: Հովսեփ Տեր-Վարդանյանի հաղորդմամբ Մարաշում հաշվվում էր մոտավորապես 75-80.000 բնակչություն, որոնց մեկ երրորդը հայ քրիստոնյաներ էին. 5.500՝ կաթոլիկ, 8.000՝ բողոքական, 16.500՝ հայ առաքելական⁶:

1890-ական թթ. սկիզբ առաջ հայերի զանգվածային կոտորածները հատկապես ծանր էին Ուրֆայի և Մարաշի սանջակներում: Յոհաննես Լեփսիուսի տեղեկության համաձայն՝ Մարաշում համիդյան կոտորածներին զոհ գնաց շուրջ 1.390 հայ⁷: Համիդյան ջարդերից հետո հրաշքով փրկված հազարավոր երեխաներ խնամքի ու հոգատարության կարիք ունեին:

Միսիոներական քարոզչության, կրթալուսավորական գործունեություն ծավալված հաստատությունների, բարեգործական աշխատանքների ձեռնարկումները եղան այն հիմնաքարը, որով հնարավոր եղավ պահել և պահպանել հայ որբերին, զբաղվել նրանց կրթության և դաստիարակության հարցերով:

Համիդյան կոտորածներից հետո առ 1909 թ. Մարաշում գործել են տասը որբանոց-վարժարաններ, այդ թվում՝ վեց ազգային, չորս միսիոներական⁸:

Ստորև առանձին ներկայացնում ենք հայ որբերի համար նախատեսված Մարաշ քաղաքում գործող որբանոցները և դրանց աշխատանքը կազմակերպող մարդասերների գործունեությունը:

3 Տե՛ս Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, Մատենադարան «Արաքս»-ի (Պետերբուրգ, տպ. Ի. Լիբերմանի, 1894), 313:

4 Գասպարյան, «Կիլիկիայի հայ բնակչությունը և վարչական բաժանումը», 28:

5 Գրիգոր Հ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջեյթուն (Ե. Ե. Լոնկ Այլընտ Սիթի, Կոչնակ, 1988), 33:

6 Յովսեփ Տեր-Վարդանեան, Մարաշի ջարդը 1920-ին (Հալեպ, Արեւելք, 2010), 51:

7 Johannes Lepsius, *Armenia and Europe: An Indictment*, trans. Harris Rendel (London: Hodder and Stoughton, 1897), 308.

8 Հողվածում անդրադառնում ենք չորս ազգային որբանոցներին, քանի որ մնացած երկուսից մեկը Ազգային այրիանոցն է, որը բացվել է 1909 թ., որտեղ աշխատել են կանայք և զբաղվել գույալա-յագործությամբ: Տե՛ս Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ, 491: Մյուսը՝ Գրիգոր Պեհեսնիլյանի որբանոցն է, որի գործունեության մասին մեզ չի հասցողվել բավարար տեղեկություն ձեռք բերել, «Բիւրակն» թերթում միայն նշված է, որ կա նման որբանոց, որտեղ ապրում են 12 աղջիկներ: Տե՛ս Սմբատ Գալթեան, «Մարաշ, քաղաքային, տեղագրական, ազգագրական, տնտեսական, կրթական եւ այլ տեղեկութիւններ», *Բիւրակն* (Կոստանդնուպոլիս), 19 նոյեմբեր 1898, թիւ 43, 759:

Հայկական որբանոցներ

Ա. Ճենանյանի որբանոցը

1896 թ. Հարություն Ճենանյանի⁹ ջանքերով Մարաշի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բակում բացվում է Ճենանյանի որբանոցը, որը գործել է մինչև 1914 թ.¹⁰: Որբանոցի գործունեությանը մեծապես նպաստել են հատկապես Ավետարանական-Ռուսիկյանց ընկերությունները¹¹: Այս որբանոցում պատասպարվել և ուսում է ստացել մոտ 40 տղա¹²:

Որբանոցն ուներ նաև իր խորհուրդը. այն բացվել էր Ս. Ստեփանոս եկեղեցում՝ ի հիշատակ Ճենանյանի մկրտության: Որբանոցի վարչությունում որպես հոգաբարձու, ուսուցիչ և պատասխանատու անձ մեծ ներդրում է ունեցել Սողոմոն Ոսկերչյանը, որը ղեկավարել է դպրոց-որբանոցը և կրթել բազում սաներ¹³: Որբանոցի հոգաբարձուների խորհրդի անդամներ են եղել Սահակ Տեր-Պետրոսյանը, Աբրահամ և Բաղդասար Չորպաճյանները, Նշան Էտալյանը, Կարապետ Նալչաջյանը և Սարգիս Թիվալիյանը, որոնք կարողացել են իրենց ներդրումն ունենալ ազգային և կրթական գործում¹⁴:

Բ. Հակոբ Գումրույանի որբանոցը

Այս որբանոցը նույնպես բացվել է 1896 թ.: Ծախսերը ևս հոգացել է Հարություն Ճենանյանը, սակայն իր մեծ ներդրումն է ունեցել նաև Հակոբ Գումրույանը: Տեր և տիկին Գումրույանների գործունեության շնորհիվ որբերի թիվը հասել է 60-ի¹⁵: Սակայն ֆինանսական խնդիրների պատճառով որբանոցն անցել է ամերիկացիների և գերմանացիների հովանու ներքո. այդ ժամանակ այնտեղ արդեն ապրում էին մոտ 100 որբ տղաներ¹⁶:

Գ. Իսահակ Ժամհարյանց որբանոց

1898 թ. հիմնվել է Իսահակ Ժամհարյանց որբանոցը: Այս որբանոցը հովանավորում էր Ժամհարյանների ընտանիքին բարեկամ մի մոսկվացի վաճառական՝ ի պատիվ իրենց հանգուցյալ հոր հիշատակի: Ժամհարյանց որբանոցում դաստիարակություն և ուսում էր ստանում 90 որբ:

9 Հարություն Ճենանյանը եղել է ԱՄՆ «Հայ ավետարանական եկեղեցու միության» վերատեսուչ, կարողացել է միջոցներ գտնել, որի շնորհիվ հարյուրավոր աղքատներ հնարավորություն են ունեցել ստանալ կրթություն: Մարաշում բացառիկ ներդրում է ունեցել կրթական հաստատություն ստեղծելով, որտեղ կրթություն և դաստիարակություն են ստացել 250-ից ավելի տղաներ: Տե՛ս Յովհաննես Աւետիսեան, «Սիրուած դեմքեր», *Բիւրակն* (Կոստանդնուպոլիս), 8 յունվար 1905, թիւ 2, 36:

10 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 482:

11 Այս ընկերությունների հիմնական նպատակն էր բացել դպրոցներ և կյանքի կոչել կրթական գործը՝ ապահովելով երեխաների ուսման ու կրթության միջոցները: Ավելի մանրամասն տե՛ս Վարդի Բէշշէան, «Մարաշ-դպրոցներ», <https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/vilayetaleppe/sandjakofmarash/educationandsport/educationalassociations.html>, դիտվել է 12.12.2018:

12 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 483:

13 Տէր-Վարդանեան, *Մարաշի ջարդը 1920-ին*, 55:

14 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 483:

15 Նույն տեղում, 485:

16 Տէր-Վարդանեան, *Մարաշի ջարդը*, 59:

Համաձայն բարերարների հորդորի՝ որբանոցներում հայեցի ուսում ստանալուց գատ, սովորում էին նաև արհեստներ, ինչպես նաև մուճակագործություն, կոշկակարություն և այլն: Որբանոցի հոգաբարձության նախագահը քահանա Հովհաննես Վարժապետյանն էր, իսկ անդամները՝ Տեր-Մինասյանը, Տիգրան Մերճանյանը, Մովսես Առաքելյանը:

Գ. Ազգային որբանոց

1909 թ. Կ.Պոլսի ազգային խնամատարության ջանքերով Մարաշում բացվում է ազգային որբանոցը, որտեղ պատսպարված էին 115 տղա (մանչ) և 90 աղջիկ սաներ, որոնք հավաքվել էին Մարաշի շրջակա գյուղերից և քաղաքներից¹⁷: Այստեղ տեսչությամբ զբաղվում էր Խաչատուր Գռուզյանը:

1910 թ. որբանոցի բացվելուց 7-8 ամիս հետո նրանց միացան նաև Այնթապի որբանոցի սաները, և աշակերտների ընդհանուր թիվը հասավ 360-ի¹⁸:

Ամերիկյան և անգլիական որբանոցներ

Օսմանյան կայսրությունում համիդյան կոտորածներից հետո, ինչպես հայտնի է, հիմնվում են միսիոներական կայաններ: Հայ բնակչության, հատկապես երիտասարդության շրջանում, գիտության և լուսավորության նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացնելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք տարան նաև եվրոպացի և ամերիկացի միսիոներները՝ «գայթակղելով» նրանց որակյալ ուսմամբ և մասնագիտական կարողությունների կատարելագործման հնարավորություններով¹⁹:

Հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրության հայերի շրջանում միսիոներական գործունեության ամենաարդյունավետ ոլորտը լուսավորությունն էր. Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Փոքր Ասիայի տարածքում բացվեցին բազմաթիվ ամերիկյան և գերմանական որբանոցներ:

Միսիոներների նախաձեռնությամբ բացվող դպրոցները և նրանց բարեկարգ վիճակը, ինչպես նաև թուրքական կառավարող շրջանների թույլտվությունն ակնհայտորեն նպաստում էին բողոքականության տարածմանը:

Թուրքական կառավարությունը հանդուրժում էր միսիոներների կրթական ձեռնարկումները, քանի որ ի դեմս միսիոներական դպրոցների՝ տեսնում էր կարևոր օջախներ հայ ժողովրդի միասնությունը պառակտելու և դավանաբանական հակամարտություններն ավելի սրելու համար, իսկ դպրոցական հարմարավետ շենքերը, ըստ էության, հետագայում անցնելու էին թուրքերի ձեռքը՝ իբրև հաստատուն կապիտալ²⁰:

17 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 491:

18 Նույն տեղում, 491:

19 Նույն տեղում, 484:

20 Ստեփան Հ. Փայասյան, «Ամերիկացի բողոքական միսիոներների գործունեությունը Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի առաջին կեսին», *Բանբեր Հայաստանի արխիվների* no. 2 (2006), 111:

Ա. Էպեն-Էզեր (Աբեննեզեր)²¹ աղջիկների որբանոց

1896 թ. ամերիկյան առաջին որբանոցը բացվում է Մելբոն Հայրապետյանի տանը, որտեղ տեսուչ և տեսչուհի էին Մկրտիչ աղան և տիկին Դշխուն Տեր-Մկրտչյանը: Այնուհետև բացվում են երկրորդ²², երրորդ²³, չորրորդ²⁴ և հինգերորդ²⁵ որբանոցները, որոնք համալրվում են նոր աշակերտներով: Հայ որբերին հավաքագրող Մարաշի առաջին միսիոներուհիներից էր ամերիկացի տիկին Լին²⁶, սակայն պետք է նշել, որ նա, որբան էլ նվիրված էր որբախնամ գործունեությանը, առողջական խնդիրների պատճառով չկարողացավ շարունակել միսիոներական աշխատանքը: Նրան հաջորդեց օրիորդ Ագնես Սալմոնդը, որը բնութագրվում էր որպես ազնիվ և քրիստոնյա ընտանիքի գավակ և կարծես ծնված էր հատուկ այդ գործի համար²⁷:

Իր ծնողներից միշտ լսելով միսիոներական կյանքի պատմությունները՝ Ագնեսի մեջ արթնացել էր որբախնամ գործունեությամբ զբաղվելու հետաքրքրություն: Լոնդոնում ժողովներ, ցույցեր էին գումարվում, ինչպես նաև թերթերում տպագրվում էին սուկալի պատմություններ Հայաստանի մասին: Իբրև ականատես վկաներ, ներկա եղող հայերը պատմում էին մանուկների և կանանց տառապանքներից: Ժողովների և կոչերի արդյունքում կազմվում է Հայաստանի բարեկամներ (Friends of Armenia) ընկերությունը, որին անդամագրվում է օրիորդ Ագնեսը²⁸:

1898 թ. նա մեկնում է Մարաշ, արժանանում է թե՛ ամերիկյան, թե՛ հայ բարեկամների ջերմ ընդունելությանն ու ուշադրությանը: Առաջին գործը որպես ականատես՝ տեղեկություն և նամակներ հավաքելն էր, որից հետո նա այդ ամենն ուղարկում է Լոնդոն, ինչի արդյունքում նրան հնարավորություն են տալիս շարունակել որբախնամ գործունեությունը²⁹:

Հենց օրիորդ Ագնեսի ջանքերի շնորհիվ է բացվում «Էպեն-Էզեր» որբանոցը, որը նա ղեկավարում է 1897-1914 թթ.³⁰: Շատ կարճ ժամանակում օրիորդ Ագնեսին հաջող-

21 «Էպեն-Էզեր» նշանակում է «Աստված մեզ մինչև այստեղ առաջնորդեց»: Տե՛ս «Էպեն Էզեր Աղջկանց որբանոց», Նոր Մարաշ տեղեկատու Գերմանիկ-Վասպուրական մշակութային միության, no. 4 (2010), 37:

22 Բացվել է Աստվածաբանական ճեմարանի արևելյան շենքում, տե՛ս նույն տեղում, 36:

23 Այս որբանոցը բացվել է տեր և տիկին Ավետիս Իվեզյանի տեսչությամբ, տե՛ս նույն տեղում, 31:

24 Տեր և տիկին Հակոբ Նուսխեճյանների գլխավորությամբ, տե՛ս նույն տեղում, 31:

25 Նաջարյան Օհան աղայի և տիկնոջ հսկողությամբ, տե՛ս նույն տեղում, 31:

26 Հետաքրքիր է տիկին Լիի 1896 թ. նոյեմբերի 28-ի հետևյալ գրառումը «Ես չեմ կարող Ձեզ բառերով նկարագրել, թե ինչպիսի ուրախություն ինձ համակեց, երբ ես ամռանը Կ.Պոլսում տեղեկացա, որ պետք է Գերմանիայից 250 լիրա սրանամ Մարաշում 50 որբի խնամքի համար... Գերմանիայից այս պայմանավորվածության մասին լուրն սրացվեց, ինչպես երկրից մի նվեր», Հայկ Մ. Մարտիրոսյան, Գերմանական միսիոներական գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում. Մարաշի կայանը 1896-1919 թթ. (Երևան, Զանգակ, 2016), 37:

27 Մանրամասն տե՛ս Ephraim K. Jernazian, *Judgment unto Truth Witnessing the Armenian Genocide*, trans. Alice Haig (New Brunswick and London: 1990), 18-19.

28 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 487:

29 Նույն տեղում, 487:

30 «Էպեն Էզեր Աղջկանց որբանոց», 36:

վում է գերազանց առաջադիմության հասցնել որբանոցի սաներին: Որբանոցին հարակից տարածքում նոր շենք է հիմնվում, որտեղ տղաները սովորում էին արհեստներ՝ ուստայնակություն, կոշկակարություն, հացագործություն, աղջիկները՝ ձեռագործություն³¹: Սակայն և՛ տղաների, և՛ աղջիկների ընդունակություններ զարգացնողը դպրոցն ու քոլեջներին էին, և նրանցից շատերը օրիորդ Ագնեսի շնորհիվ դարձան բժիշկներ, վարժուհիներ, ուսուցիչներ³²:

Օրիորդ Ագնեսն առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում նաև բարոյական և հոգևոր դաստիարակությանը: Բոլոր սաներն ամեն կիրակի քաղաքի եկեղեցիներ և կիրակնօրյա դպրոցներ էին այցելում³³:

Կարելի է անվարան նշել, որ օրիորդ Ագնեսի գործունեության շնորհիվ Էպեն-Էգերը դարձավ որբերի ապաստան, որտեղ նրանք կրթվեցին, յուրացրեցին արհեստներ՝ այդ ամենի հետ ստանալով հոգևոր ու բարոյական դաստիարակություն:

Գերմանական որբանոցները

1896 թ. օգոստոսի 28-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտում տեղի է ունենում «Հայաստանի օգնության գերմանական միության» (ՀՕԳՄ)³⁴ երկրորդ համաժողովը: Այն կարևոր դեր կատարեց Մարաշում որբահավաքման և որբախնամության գործում³⁵:

Գերմանացի հայասեր Էռնեստ Լոհմանի օժանդակությամբ Մարաշ է տեղափոխվում օրիորդ Աննա Ռուբախը³⁶, որը 1898 թ. ստանձնում է ղեկավարել Բեթշալում³⁷ որբանոցը: Ավելի քան մեկ տարի Ա. Ռուբախը կայանի միակ գերմանացի աշխատակիցն էր: 1900 թ. հոկտեմբերին որբանոցում երեխաների թիվը կտրուկ աճում է՝ 30-ից հասնելով 180-ի: Երեխաներն ապրում էին երկու շինություններում, ավագ տարիքի 110 տղաներն առաջին որբանոցում՝ Բեթշալումում, իսկ կրտսեր տարիքի

31 Աղջիկների պատրաստած ձեռագործերը տեղ գտան Լոնդոնի շուկայում: Նույն տեղում, 37:

32 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 489:

33 Նույն տեղում, 490:

34 Հայաստանի օգնության գերմանական միությունը (ՀՕԳՄ) հիմնվել 1896 թ. հուլիսի 2-ին: Մանրամասն տե՛ս Աշոտ Ն. Հայրունի, *Հովհաննես Լեւիսիուսի ստաբիլությունը* (Երևան, Նաիրի, 2002), 47:

35 Մարտիրոսյան, *Գերմանական միախոնեղական գործունեությունն*, 36:

36 Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միության (ԱԶԲԳՕՄ) առաջին ներկայացուցիչն է, որը 1897 թ. սեպտեմբերի 5-ին լինում է Բեբեքի, նոյեմբերի 13-ին՝ Մեգիրեի կայանում, այնուհետև հաստատվում Մարաշում, տե՛ս Մարտիրոսյան, *Գերմանական միախոնեղական գործունեությունն*, 37:

37 Բեթշալում երբայերենից թարգմանաբար նշանակում էր Խաղաղության տուն: Այս շենքն ի սկզբանե եղել էր երկու տուն, որոնց տերերը մինչև 19-րդ դարի վերջ եղել են հայեր: Նրանցից մեկի տերը որդիների և դուստրերի ամուսինների հետ համիդյան կոտորածների ժամանակ սպանվել է: Երկրորդ տանտիրոջն ու ընտանիքին ևս փորձել էին սպանել, սակայն տան սենյակներից մեկի հատակին փորված թաքստոցի շնորհիվ ամբողջ ընտանիքին հաջողվել էր փրկվել: Թուրքերը սպանել էին ընտանիքի մորը, որը կանգնել էր թուրքերի առաջ՝ ընտանիքի մյուս անդամներին թաքսվելու համար ժամանակ տալով: Տե՛ս Մարտիրոսյան, *Գերմանական միախոնեղական գործունեությունն*, 47:

70 տղաները՝ որբանոցի երկրորդ վարձակալված շենքում³⁸: 1901 թ. գերմանական հյուպատոսության նախկին շենքը վերակառուցվում և ծառայում է որպես որբանոց:

1904 թ. ամռանը Բեթշալոմում երեք տները ստանում են անուններ. առաջին տունը կոչվում է «Մեր», երկրորդ տունը՝ «Հավատք», երրորդը՝ «Հույս»: Բեթշալոմի շենքային հաջորդ ընդարձակումը լինում է 1908 թ., որն էլ հնարավորություն է տալիս 50 որբի օթևան տալու: Այս չորրորդ շինությունն էլ անվանվում է «Ողորմածություն»³⁹:

1898 թ. նոյեմբերի 28-ին բացվում է Բեթել⁴⁰ որբանոցը: 1899թ. մայիսի 27-ին այստեղ է ժամանում Վիլիելմ Շպիքերը կնոջ՝ Մարի Շպիքերի⁴¹ հետ: Շպիքերն իր գործին նվիրյալ անձի, հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամի համբավ ուներ⁴²:

Մարաշի որբանոցներում ներմուծվում է կառավարման նոր մեթոդ. յուրաքանչյուր երեխային «մայրիկ»⁴³ է նշանակվում՝ ավագ տարիքի որբուհի, որը որոշ չափով պետք է հետևեր նրանց կարգապահությանը⁴⁴: Շպիքերն իր առաքելությունը կատարելով՝ որբանոցի գործը հանձնում է պաստոր Բրունեմանին⁴⁵, որն ընդլայնում է որբանոցի տարածքը, տղաներին առանձնացնում է գերմանական որբանոցում, աղջիկներին՝ ամերիկյան: Գերմանացի միսիոներներն ամերիկացի իրենց գործընկերների համեմատ ավելի շատ դրամական միջոցներ և հովանավորներ ունեին, որի արդյունքում նրանց գործունեությունն ավելի բեղուն էր⁴⁶:

Գերմանական որբանոցներում առաջնահերթությունը տրվում էր կրթությանը. այդ է վկայում որբանոցների հիմնումից և որբերի հավաքագրումից հետո դպրոցների բացումը: Դպրոցները տալիս էին սկզբնական շրջանում տարրական գիտելիքներ, իսկ ավելի բարձր առաջադիմություն ունեցողները հնարավորություն էին ստանում շարունակել կրթությունը Մարաշի ամերիկյան քոլեջում, բացառիկ դեպքերում՝ նաև Գերմանիայում: Դասապատրաստման աշխատանքներում ներգրավված էին նաև հայեր. աղբյուրներում նշվում են Հովհաննես Հայդոսթյանի, Կարապետ Կերիկյանի և այլոց անունները: Ավագ տարիքի պատանիներին դասավանդում էր ուսուցիչ Շպիքերը, իսկ աղջիկների որբանոցից լավագույններին ուղարկում էին ամերիկյան քոլեջ՝ ուսուցչուհիներ դառնալու նպատակով⁴⁷:

38 Նույն տեղում, 43:

39 Նույն տեղում, 43-44:

40 Եբրայերենից թարգմանաբար նշանակում է Աստծո տուն: Տե՛ս նույն տեղում, 41:

41 Միսիոներների մասին մանրամասն տե՛ս Մարտիրոսյան *Գերմանական միսիոներական գործունեությունն*, 148:

42 Վարդան Գրիգորյան, *Հայությանը նվիրված կյանք. Էստրոնտի Հեղվիգ Բյուրի հայանպասք գործունեությունը Կիլիկիայում և Սիրիայում 1911-1951 թթ.* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀՑՏԻ, 1996), 19:

43 Որբանոցները ղեկավարող կանանց անվանում էին «մայրիկ» կամ «տան մայրիկ»: Տե՛ս Մարտիրոսյան *Գերմանական միսիոներական գործունեությունն*, 20:

44 Նույն տեղում, 42:

45 Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ*, 490:

46 Նույն տեղում, 491:

47 Մարտիրոսյան, *Գերմանական միսիոներական գործունեությունն*, 45:

1908 թ. հոկտեմբերին աղջիկների որբանոցում կառուցվում է 96 երեխայի և չորս դասարանի համար նախատեսված դպրոց: Այնուհետև աշակերտների թիվն աճում է՝ հասնելով 207-ի:

Որբանոցում առկա էին կրթական գործընթացի հետ կապված դժվարություններ, մասնավորապես՝ դասագրքերի և ուսուցիչների պակասության հետ կապված խնդիրը⁴⁸: Չկային աշխարհագրության, բնագիտության և պատմության դասագրքեր, իսկ 207 երեխայի համար կար ընդամենը 3 ուսուցչուհի՝ նախկին որբուհիներ Սենեմը, Դշլտունը և Օվսաննա Գյոնդյանը:⁴⁹ Դասագրքերի խնդիրը լուծելու համար փորձ է արվում մի քանի գիրք թարգմանել գերմաներենից: Ուսուցչուհիների թիվն էլ հետագայում ավելանում է⁵⁰:

Ի դեպ, որբանոցում դասագրքերի լեզուն հայատառ թուրքերենն էր, սակայն սաներն առաջին երեք տարում յուրացնում էին նաև արևմտահայերենն ու օսմաներենը, որոնց հետագայում ավելանում է նաև անգլերենը: 7-րդ դասարանից սկսած անցնում էին գերմաներեն և անգլերեն:

Տղաների որբանոցում ևս կրթական ոլորտում փոփոխություններ են տեղի ունենում: Երեխաների կրթությանը զուգահեռ հոգ էր տարվում նաև արհեստներ ուսուցանելու մասին, որն ուներ մի քանի նպատակ. նախ՝ որբերը դրանով հնարավորություն էին ստանում իրենց հետագա կյանքում սեփական վաստակով ապրելու, երկրորդ՝ ինչպես տղաների, այնպես էլ աղջիկների կողմից պատրաստված իրերը հանվում էին վաճառքի տեղում կամ Գերմանիայում, երրորդ՝ արհեստ սովորած երեխաներն օգտակար էին լինում որբանոցին՝ հոգալով իրենց հազուստի, կոշիկների և այլ անհրաժեշտ պարագաների համար⁵¹:

Ինչպես որբանոցներն էին առանձնացված տղաների և աղջիկների, այնպես էլ կրթական գործն ու արհեստների ուսուցանումն էր իրականացվում առանձին-առանձին: Կրտսեր տարիքի աղջիկներն ուսանում էին դպրոցում, ավագ տարիքի աղջիկները՝ որևէ արհեստ սովորում: Աղջիկները ստանում էին նաև երկու ժամ Աստվածաշնչի պատմության, մեկ ժամ երգեցողության դաս⁵²:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ կարող ենք փաստել, որ գերմանացի միսիոներները տարբերվում էին ամերիկյան միսիոներներից նրանով, որ բացի կրթական-մարդասիրական ծրագրերից, ունեին նաև այլ նպատակ՝ տնտեսության հետագա զարգացման համար որոշ նախադրյալների ձևավորում: Որբանոցների մեջ կարևորություն էին տալիս արհեստանոցների ստեղծմանը: Ամերիկյան միսիոներությունն առավելապես նվիրված էր կրթական գործունեությանը: Ավելացնենք, որ ամերիկյան միսիոներների հաջողության նախադրյալներից պետք է համարել նրանց ոչ քիչ ներկայացուցիչների

48 Նույն տեղում, 45:

49 Տեղին է նկատել, որ աղջիկների կրթությունը համեմատաբար նոր երևույթ էր հայ իրականության մեջ, իսկ նրանց համար ուսուցչուհիներ գտնելը՝ բարդ խնդիր:

50 Մարտիրոսյան, *Գերմանական միսիոներական գործունեությունն*, 45:

51 Նույն տեղում, 46:

52 Նույն տեղում, 47:

մարդասիրական վերաբերմունքը տառապյալ հայերի նկատմամբ, հատկապես թուրքերի կազմակերպած ջարդերի և կոտորածների պայմաններում⁵³:

Հարկ ենք համարում փաստել, որ 1909 թ. օգոստոսի 7-ից 1910 թ. դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատվածում *մարաշցի* (ընդգծումն իմն է՝ Ն.Բ.) որբերի թվաքանակն ըստ որբանոցների՝ համաձայն «Կիլիկիոյ Որբախնամ Կեդրոնական հանձնաժողովի տեղեկագրի» հետևյալն էր՝ Ազգային որբանոցում՝ 71 տղա և 124 աղջիկ, գերմանականում համապատասխանաբար 14 և 26, անգլիականում՝ 2 և 3, չ՛էնանեանում՝ 1 տղա և 1 աղջիկ:⁵⁴

Ամփոփելով փաստենք, որ ամերիկյան ու գերմանական միսիոներների հիմնած դպրոցների ազդեցությունն արևմտահայ կրթական կյանքի վրա, ընդհանուր առմամբ, պետք է գնահատել դրական. դրանք նպաստել են սաների այս կամ այն մասնագիտության մեջ խորանալուն, լեզուների իմացությանը, գիտամանկավարժական և թարգմանական գրականության ստեղծմանը, թեև այդ ամենի ընդհանուր ուղղվածության պարագայում հաճախ մերժվում էր բուն հայկականը:

Թեև «քրիստոնյա» եվրոպական պետությունները գրեթե ոչինչ չարեցին հայերի քաղաքական վիճակը բարելավելու համար, սակայն քրիստոնյա եկեղեցիների, ընկերությունների և միսիոներների օժանդակությամբ հնարավոր եղավ ծավալել կրթական թեղուն գործունեություն:

Kristine V. Najaryan

THE ORGANIZATION OF EDUCATIONAL LIFE OF MARASH ORPHANAGES AFTER THE HAMIDIAN MASSACRES (1896-1909)

SUMMARY

Key words: Marash, Cilicia, education, study, orphans, orphanages, missionaries, Hamidian massacres.

The article examines the organization of educational life of Marash orphanages by the Armenian and foreign humanists and humanitarian organizations after the Hamidian period. Reference is made to the full enlightenment and educational success of the Armenian, English and German orphanages.

Based on primary and secondary sources the article concludes that the organization of the Armenian orphanages was complicated enough and there were a lot of financial problems and difficulties. That's why the Armenian orphanages could not expand a long a

53 Արման Ջ. Կիրակոսյան, *ԱՄՆ-ի արյուրաբին քաղաքականությունը և արևմտահայությունը (19-րդ դար- 1914 թ.)* (Երևան, ԵՊՀ, 2014), 315:

54 Տե՛ս Տեղեկագիր Կիլիկիոյ որբախնամ կեդրոնական Յանձնաժողով 1909 օգոստոս 7-1910 դեկտեմբեր 31 եւ 1911 յունվ. 1-1911 յունիս 30 (Կ.Պոլիս, տպագրութիւն Օ. Արձուման, 1911), 90:

ctivity. The main conclusion is that Marash was considered to be an important educational center and had a great contribution to the life of the Armenian orphans. The activity of foreign and the Armenian missionaries greatly promoted and encouraged this humanitarian work.

Кристине В. Наджарян

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В СИРОТСКИХ ПРИЮТАХ МАРАША ПОСЛЕ ГАМИДОВСКИХ ПОГРОМОВ (1896-1909)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Мараш, Киликия, образование, обучение, сироты, приюты, миссионеры, гамидовская резня.

В статье рассматривается организация армянскими и иностранными миссионерами учебного процесса в приютах Мараша после гамидовских погромов. Отмечены успехи армянских, английских и немецких приютов в области образования и просвещения. Представляя разностороннее исследование учебного процесса детей нашедших убежище в приютах Мараша, отмечается важное значение образования в жизни воспитанников армянских, английских и немецких приютов. Опираясь на первоисточники и вторичную литературу, можно утверждать, что основание армянских приютов было достаточно сложным процессом, и как бы то ни было велико желание дать армянским сиротам достойное образование, недостаток необходимых средств ограничивал возможности. Скорее всего, именно это стало причиной того, что армянские приюты не могли развернуть долгосрочную деятельность. По этой же причине об их функционировании нет подробной информации. В этих условиях, несомненно, вклад иностранных деятелей, оказывающих огромную поддержку, делающих все возможное для улучшения условий жизни армянских сирот, был особенно велик.

REFERENCES

Avetisean, Jovanne's. «Սիրուած դէմքեր» [Favorite Faces]. *Byurakn* (Constantinople), 8 January, no. 2, 1905;

Davt'ean, Smbat. «Մարաշ, քաղաքային, տեղագրական, ազգագրական, տնտեսական, կրթական եւ այլ տեղեկութիւններ» [Marash, Urban, Topographic, Ethnographic, Economic, Educational and Other Information]. *Byurakn* (Constantinople), 19 November, no. 43, 1898;

Gasparyan, Ruben. «Կիլիկիայի հայ բնակչությունը և վարչական բաժանումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին» [The Armenian Population and the Administrative Division of Cilicia at the End of the XIX Century and Beginning of the XX century]. *Banber Hayastani arkhivneri* 1-2 (2011);

Gasparyan, Ruben. *Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. – 1921 թ.)* [Armenian Massacres in Cilicia (90s of XIX century – 1921)]. Yerevan: HH GAA Gitut'yun, 2005;

Grigoryan, Vardan. *Էստոնուհի Հեդվիգ Բյուլի հայանպասք գործունեությունը Կիլիկիայում և Սիրիայում 1911-1951 թթ.* [Life Dedicated to Armenians: Pro-Armenian Activity of Estonian Hedwig Büll in Cilicia and Syria (1911-1951)]. Yerevan: HH GAA AGMI, 1996;

Hayruni, Ashot. *Հովհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը* [Mission of Johannes Lepsius]. Yerevan: Nairi, 2002;

Kalousdian, Krikor. *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Չէյթուն* [Marash or Germanicia and Heroic Zeitun]. N. Y.: Koch'nak, 1988;

Kirakosyan, Arman. *ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը և արևմտահայությունը (19-րդ դար – 1914թ.)* [US Foreign Policy and Western Armenians (19th century -1914)]. Yerevan: YSU, 2014;

Martirosyan, Hayk. *Գերմանական միսիոներական գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում. Մարաշի կայանը 1896-1919 թթ.* [German Missionary Activity in the Ottoman Empire: Marash Station (1896-1919)]. Yerevan: Zangak, 2016;

P'ayaslyan, Step'an. «Ամերիկացի բողոքական միսիոներների գործունեությունը Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի առաջին կեսին» [American Protestant Missionary Activity in the Ottoman Empire in the First Half of the 19th Century]. *Banber Hayastani arkhivneri* no. 2 (2006): 120-134;

Qeshishean, Vardi. «Մարաշ-դպրոցներ» [Marash – Schools]. <https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/vilayetaleppe/sandjakofmarash/educationandsport/educationalassociations.html>;

Ter-Vardanian, Hovsep'. *Մարաշի ջարդը 1920-ին* [The Massacre of Marash in 1920]. Aleppo: Arevelq, 2010;

«Լպեն Էզեր Աղջկանց որբանոց» [Epen Ezer Girls' Orphanage]. *Nor Marash teghekatu Germanik-Vasputakan mshakutayin miutyanyan*, no. 4 (2010);

Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ [Cilicia: An Attempt of Geographical Discription]. Saint Petersburg: I. Libermann tparan, 1894;

Տեղեկագիր Կիլիկիոյ որբախնամ կեդրոնական Յանձնաժողովի 1909 օգոստոս 7-1910 դեկտեմբեր 31 և 1911 յունիս. 1-1911 յունիս 30 [Newsletter of Cilician Orphan Care Central Committee 7 August 1909 – 31 December 1910 and 1 January 1911 – 30 June 1911]. Constantinople: O. Ardzuman, 1911.